

Lotte Jensen

Historisch Erfgoed

Een nieuw monument voor Tollens. Cultureel nationalisme, letterkundig erfgoed en nationale identiteit

De dichter Hendrik Tollens was ongekend populair in de eerste helft van de negentiende eeuw. Hij brak door in de Franse Tijd, toen de behoefte aan vaderlandslievende teksten explosief toenam. Zijn populariteit daalde rap in de tweede helft van de negentiende eeuw om tot een dieptepunt te dalen in 1970, toen zijn grafbeeld in Rijswijk op last van de gemeente verwijderd werd. In dit artikel betoogt Lotte Jensen dat de op- en ondergang van Tollens' roem ons inzicht verschaft in het ontstaan van nationalisme, nationale identiteitsvorming en historisch besef in Nederland.

Bent u wel eens in Rijswijk geweest? Vermoedelijk niet. De stad ligt ingeklemd tussen Den Haag en Delft en fungeert vooral als woonoord voor mensen die in een van de grote steden in de Randstad werken. Fraai is de omgeving niet te noemen: veel nieuwbouw, hoge flats en weinig groen. We associëren deze plek bepaald niet met historisch erfgoed en passeren de afslag Rijswijk doorgaans liever met 120 kilometer per uur.

Toch is in Rijswijk een monument van landelijke betekenis te vinden. Recentelijk, op 6 maart 2011, is daar een nieuw beeld op het graf van de dichter Hendrik Tollens (1780-1856) onthuld. Tollens woonde de laatste tien jaar van zijn leven in Rijswijk, dat toen nog een rustig, agrarisch dorp met zo'n 2.500 inwoners was. Hij bewoonde een statig herenhuis, midden in het dorp tegenover de Oude Kerk. In 1860, vier jaar na zijn dood, werd achter deze kerk een monument voor de nationale volksdichter onthuld. Na decennialange verwaarlozing moest het grafbeeld rond 1970 op last van de gemeente worden verwijderd. Onlangs is op

Onthulling grafmonument Tollens (6 maart 2011).

initiatief van Ruud Portier, voorzitter van de Stichting Vrienden van de Oude Kerk Rijswijk, een nieuw beeld op de sokkel geplaatst. Er prijkt nu een fraaie marmeren zuil, gesierd door drie symbolen: de lauwerkrans (eeuwige roem), de lier (dichtkunst) en de veer (schrijverschap).

Deze symboliek is allesbehalve overdreven. Tollens was in de eerste helft van de negentiende eeuw de meest gevierde dichter in Nederland. Hij was ongekend populair: van de vierde druk van zijn *Gedichten* (1822) werden 10.000 exemplaren gedrukt. Met zijn eenvoudige taferelen over huiselijk geluk en verdriet wist hij een snaar bij het volk te raken. Ook zijn historische werken deden het goed, bijvoorbeeld *De dood van Egmond en Hoorne* (1806) en *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla in de jaren 1596 en 1597* (1822). In zijn 'vaderlandse romances' bezong hij de dappere daden van typisch Nederlandse helden, zoals Jan van Schaffelaar, Michiel de Ruyter en Willem van Oranje. Hij was bovendien de auteur van *Wien Neêrlands bloed in de aders vloeit*, dat tussen 1817 en 1932 als het officiële volkslied gold. Kortom, een ware dichter des vaderlands. Behalve met een grafmonument in Rijswijk werd hij ook geëerd met een standbeeld in Rotterdam, dat op 24 september 1860 door koning Willem III werd onthuld.¹

1 Meer over Tollens' populariteit in de negentiende eeuw en de teloorgang van het grafbeeld: Marita Mathijssen, 'Laudatio Tollens' in: Marita Mathijssen, *Nederlandse*

Tollens' dichterschap is representatief voor de opmars van het nationalisme, meer specifiek het culturele nationalisme, in de negentiende eeuw. Overall in Europa waren er schrijvers die het vaderland bejubelden in gedichten en romans. Er verschenen lijvige historische romans waarin het nationale verleden tot leven werd gewekt en een vorm van historisch zelfbewustzijn werd gekweekt. Ook andere culturele uitingen speelden een belangrijke rol in het tot stand brengen van een vaderlands gevoel en het uitdrukken van een nationale identiteit. Liedereren, schilderijen, standbeelden, historische parades – al deze culturele media droegen bij aan het verspreiden van een positief zelfbeeld van de natie met een daarbij horend imposant verleden.

Cultureel nationalisme

Over nationalisme en nationale identiteitsvorming zijn intussen bibliotheken volgeschreven. Wie zich op dit terrein begeeft, loopt dan ook al snel gevaar te verdrinken in de eindeloze hoeveelheid definities en omschrijvingen van complexe begrippen als 'natie' en 'nationalisme'. Toch bestaat er wel een zekere overeenstemming over de globale strekking van deze termen. Als uitgangspunt fungeren daarbij meestal de invloedrijke studies van Benedict Anderson, Ernest Gellner, Anthony Smith en John Breuilly.² Zij definiëren het nationalisme vanuit een overwegend politieke en sociologische invalshoek en verbinden dit verschijnsel aan de opkomst van de moderne natiestaat in de negentiende eeuw. Het nationalisme wordt door hen als een politieke of maatschappelijke ideologie beschouwd, waarin de natiestaat als een eenheid fungeert en de belangen daarvan voorop worden gesteld.

De laatste jaren heeft ook het fenomeen 'cultuurnationalisme' steeds meer aandacht gekregen. Met name Joep Leerssen heeft – geïnspireerd door onder meer *The dynamics of cultural nationalism* van John Hutchinson - gewezen op de culturele fundamenteën van het nationalis-

literatuur in de romantiek, 1820-1880 (Nijmegen 2004) 285-191 en Ruud Portier, 'Tollens en zijn bekoorlijke Rijswijk' in: *Hendrik Tollens, Cz. 1780-1856* (Den Haag, 2006) 15-45.

- 2 Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism* (London / New York 1983); John Breuilly, *Nationalism and the state* (Manchester 1982); Ernest Gellner, *Nations and nationalisms* (Oxford 1983); Anthony Smith, *Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (London 1998).

me.³ Volgens hem is iedere vorm van nationalisme per definitie een vorm van cultureel nationalisme, omdat een gevoel van nationale saamhorigheid nooit alleen op politieke fundamenteën gestoeld is, maar minstens zo zwaar op culturele pijlers leunt. Hij vindt steun voor zijn these in het werk van de Tsechische historicus Miroslav Hroch, die het ontstaan van nationalisme in drie fases heeft opgedeeld. In fase A wordt een cultureel bewustzijn ontwikkeld doordat een groep van intellectuelen zich toelegt op de bestudering van de historische en culturele achtergronden van een volk. In fase B krijgt het nationale gevoel een veel bredere sociale verspreiding, dankzij de teksten van schrijvers, dichters, onderwijzers en journalisten. In fase C gaat het om een (politek) massaverschijnsel dat de gehele bevolking betreft.⁴

De belangrijkste implicatie van de theorie van Hroch voor de Nederlandse situatie is dat het nationalisme weliswaar in de negentiende eeuw tot volle bloei komt, maar dat de fundamenteën voor het nationale denken al eerder werden gelegd. De historicus Niek van Sas past de fases van Hroch als volgt toe op de Nederlandse geschiedenis. De fases A en B zijn respectievelijk te koppelen aan de periode van de Republiek (intellectuelen leggen zich toe op de oorsprongslegende, de Bataafse mythe) en de achttiende eeuw. Zeker vanaf de jaren 1760-1770 neemt het algemeen Nederlandse besef een hoge vlucht, als men afgaat op de historisch-letterkundige productie in die jaren. Fase C valt samen met het felle nationalisme van de negentiende eeuw.⁵

De theorie van Hroch zet de deuren wagenwijd open voor een verbreding van het onderzoeksveld, en wel in twee opzichten: ten eerste komen ook andere tijdvakken in het vizier. Het kan ons inzicht in het ontstaan van nationalisme en nationale identiteit danig vergroten, wanneer we de negentiende-eeuwse processen in een langere traditie plaatsen: welke vormen van natievorming en nationaal denken komen we tegen in eerdere periodes? Zijn er continuïteiten of breuken te ontwaren? Ten tweede krijgen culturele uitingen een sleutelrol toebedeeld

3 Joep Leerssen, *The cultivation of culture. Towards a definition of romantic nationalism in Europe* (Amsterdam 2005); John Hutchinson, *The dynamics of cultural nationalism: The Gaelic Revival and the creation of the Irish nation state* (London 1987).

4 Zie hierover Leerssen, *The cultivation of culture*, 10-11.

5 N.C.F. van Sas, 'Nederland. Een historisch fenomeen' in: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 41-66.

in de bestudering van processen van natievorming en nationalisme. Die cultuur strekt zich uit over een breed terrein: van taal, historiografie, letterkunde en journalistiek tot musea, optochten, tentoonstellingen, en herdenkingen.⁶ Met name de rol van de letterkunde mag niet onderschat worden. Letterkundigen leverden een belangrijke bijdrage aan het vergroten van het nationale zelfbesef door de bronnen uit het verleden opnieuw toegankelijk te maken en in historische romans, gedichten en verhalen het vaderlandse verleden opnieuw tot leven te wekken. De letterkunde vormt dan ook 'niet slechts een passieve afspiegeling van het natievormingsproces, maar is een gangmaker, vooral in de formulering en verspreiding van beelden van nationale identiteit en traditie,' aldus Leerssen.⁷

'Proud to be Dutch'

Beide verruiming van het perspectief (het temporele en het cultureel-letterkundige) vormen het vertrekpunt van een door NWO gefinancierd project, getiteld *Proud to be Dutch. The role of war and propaganda literature in the shaping of an early modern Dutch identity, 1648-1815*.⁸ In dit project wordt de rol van oorlogs- en vredesliteratuur in het ontstaan van een vroegmoderne Nederlandse identiteit onderzocht. Dat gebeurt vanuit de gedachte dat in tijden van politieke crisis de behoefte aan gemeenschapsgevoel toeneemt. Juist in oorlogssituaties neemt de behoefte aan houvast, aan een welomschreven identiteit toe. Die identiteit wordt in relatie tot dreigingen van buitenaf immers het sterkste geformuleerd: oorlogsliteratuur (in de breedste zin van het woord, denk aan pamfletten, toneelstukken, gedichten, liederen, verhandelingen en preken) leent zich dan ook uitstekend voor de bestudering van natievorming.

6 Vgl. Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890* (Nijmegen 2006) 12. Zie ook Etienne François en Hagen Schulze, 'Das emotionale Fundament der Nationen' in: *Mythen der Nationen: ein europäisches Panorama. Herausgegeben von Monika Flacke* (München / Berlin 1998) 17-32.

7 Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 14. Zie ook Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008).

8 Zie voor een uitgebreide beschrijving: www.lottejensen.nl/nwo-vidi. Projectleider is Lotte Jensen (Radboud Universiteit Nijmegen).

Daarnaast zullen ook de culturele uitingen rondom belangrijke vredesverdragen bestudeerd worden. Naar aanleiding van de Vrede van Munster (1648) en de Vrede van Utrecht (1713) verschenen bijvoorbeeld tal van toneelstukken, liederen en dichtbundels, waarin de herwonnen vrijheid en eenheid van het land werden bejubeld. Bij het bestuderen van al deze teksten zullen we behalve op de eenheidsvormende kracht, ook op diversiteit en heterogeniteit letten. Vaak fungeerden ze ook als een middel om lokale, religieuze of politieke geschillen uit te vechten, bijvoorbeeld tussen katholieken en protestanten of tussen patriotten en orangisten. Het doel is om zo de breuken en continuïteiten in het ontstaan van Nederlands nationaal besef in beeld te krijgen.

Vooruitlopend op de resultaten is nu al wel duidelijk dat de periode 1806-1813 een bijzondere scharnierfunctie vervult in de overgang van het vroegmoderne nationale denken naar het nationalisme van de negentiende eeuw.⁹ Het zijn de jaren waarin de Fransen de heerschappij over Nederland voeren: tussen 1806 en 1810 zwaaide koning Lodewijk Napoleon de scepter over het Koninkrijk Holland, daarna werd het land ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Het voortbestaan van de eigen natie kwam zodanig onder druk te staan, dat gevreesd werd voor de teloorgang van het vaderland. Juist de literatuur werd ingezet als een belangrijk redmiddel: burgers moesten ervan doordrongen worden dat de strijd nog niet verloren was en dat er zo iets als een duidelijk afgebakende eigen identiteit bestond.

Het is een aardige paradox: het vaderland dreigde ten onder te gaan, maar het leefde als nooit tevoren in de verbeeldingswereld van schrijvers. Auteurs probeerden nadrukkelijk onder woorden te brengen wat er verloren dreigde te gaan onder de toenemende invloed van de Fransen. Ze probeerden de essentie van de natie te vangen door te wijzen op onderscheidende kenmerken van de Nederlandse cultuur. Met name twee thema's kregen daarbij veel aandacht: het unieke karakter van de Nederlandse taal en de roemrijke vaderlandse geschiedenis. Johannes Kinker (1764-1845) was bijvoorbeeld een van de dichters die op het vitale belang van de Nederlandse taal wees. Zo lang de eigen taal gesproken werd, zou het vaderland blijven bestaan:

9 Vgl. Lotte Jensen, 'Verzetsliteratuur en nationale identiteit, 1806-1813', *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland*. Onder redactie van Nele Bemong, Mary Kemperink, Marita Mathijssen en Tom Sintobin (Hilversum 2010) 117-134.

'Het Vaderland bestaat, wat lot ons zij beschoren!
 Nog heft het zijn gelaat, en zonder blos, omhoog.
 Zoo lang zijn schoone spraak voor 't oor niet gaat verloren;
 Zoo lang wij nog haar' klank en volle taalkracht hooren;
 Zoo lang blinkt Holland aan der volkren Hemelboog!

En schoon wij 't aan dien trans met naauwlijks merkbre stralen,
 Verknocht aan 't Starrenbeeld, waar 's werelds oog op staart,
 Gelijk een nietig stip onzeker om zien dwalen; -
 't Zal voor 't gewapende oog in stillen luister pralen,
 Zoo lang 't inwendig vuur, zijn taal slechts blijft bewaard.¹⁰

De taal werd als het kloppende hart van de natie beschouwd. Cornelis Loots (1764 -1834) ging nog een stap verder en beschouwde de taal als hét middel om in verzet tegen de Fransen te komen. Eind 1810 droeg hij zijn vurig pleidooi over *De Hollandsche taal* voor in verschillende genootschappen. Hij spoorde ook collega-dichters aan hun stem te verheffen in de strijd tegen de vijand:

'Op, Neêrlands zonen! op dan, helden!
 Met wapnen van vernuft omgord;
 Gij, die nog nooit, in lettervelden,
 Voor sterker' vijand schoot te kort:
 O, HELMERS! KINKER! op, o koren
 Van Barden! doet den veldkreet hooren!
 Op, TOLLENS! steek de krijgstrompet [...].¹¹

Het was een expliciete oproep aan schrijvers om de pen als hun belangrijkste wapen in de strijd tegen de Fransen beschouwen. Een aansporing, kortom, om in verzet te komen.

Ook de vaderlandse geschiedenis werd als een opwekkend voorbeeld

10 Johannes Kinker, *Gedichten* (Amsterdam: Johannes van der Hey, 1819-1821) dl. II, 15. Een heruitgave van dit gedicht met commentaar verscheen in *De verlichte Muze. Bloemlezing uit de poëzie van J. Kinker*. Bezorgd door G. J. Vis ('s-Gravenhage 1982) 222-225.

11 Het werd voor het eerst gepubliceerd in 1814. Dit citaat is afkomstig uit Cornelis Loots, *Gedichten* (Amsterdam 1816-1817) vol. IV, 80.

en strategisch middel ingezet. Niet zelden wilde een auteur onder het mom van de geschiedenis namelijk een eigentijdse boodschap overdragen: hij koos niet zomaar voor bepaalde episodes uit het verleden, maar de stofkeuze en weergave werden mede bepaald door de actualiteit. Met name de Tachtigjarige Oorlog was een favoriet onderwerp. Het was immers het tijdperk waarin Nederlanders bij uitstek hadden laten zien over heldenmoed en vechtlust te beschikken. Exemplarisch is het volgende fragment uit Tollens' romance uit 1813 over het turfschip van Breda. Met behulp van een list – de Nederlandse soldaten werden met een turfschip de stad binnen gesmokkeld – wist prins Maurits Breda in 1590 te heroveren. Tollens legde de volle nadruk op de bevrijding van de Nederlanders van 'vreemden dwang':

'Wij heffen van die wonderdaân,
Met onverbasterd bloed -
Wij van 't Bredasche turfschip aan
En van prins Maurits moed.

Die moed viel Spanje zwaar en bang
En deed haar trotschheid zeer,
En smeed het wigt van vreemden dwang
Van onze schouders neêr.¹²

Ook andere dichters probeerden langs de omweg van het verleden de burgers een hart onder de riem te steken. Het bekendste verzetsgedicht is *De Hollandsche natie* (1812) van Jan Fredrik Helmers (1767-1813). In dit vaderlandse epos verheerlijkte Helmers het nationale verleden en plaatste hij personen als Willem van Oranje, prins Maurits en Michiel de Ruyter op een voetstuk. Daarnaast kregen ook de ontdekkingsreizigers, wetenschappers en dichters uit de Gouden Eeuw alle lof toegezwaaid. Dit alles had als doel om de superioriteit van de eigen natie te demonstreren. 'Bemint uw vaderland, vereert uw voorgeslacht!', luidde het credo.¹³ De tekst, die als een lange aanklacht tegen de onderdrukking door vreemden kan worden gelezen, kwam niet ongeschonden door de censuur: Helmers moest zo'n honderdvijftig regels schrappen voordat

12 H. Tollens, *Gedichten* (Rotterdam: J. Immerzeel, 1822) vol. II, 31.

13 J.F. Helmers, *De Hollandsche natie*. Editie Lotte Jensen, met medewerking van Marinus van Hattum (Nijmegen 2009) 115 (vs. 190).

de tekst mocht worden gedrukt.¹⁴

Behalve gedichten verschenen ook romans, toneelstukken en verhandelingen waarin de verheerlijking van het nationale verleden centraal stond. Ik beperk me hier tot een sprekend voorbeeld, dat in het kader van de nationale identiteitsconstructie het meest tot de verbeelding spreekt, namelijk *Het leven van Maurits Lijnslager* (1808) van de Haarlemse uitgever-schrijver Adriaan Loosjes (1761-1818). Met deze roman schiep Loosjes de ideale Nederlander als hoofdpersoon: de zeventiende-eeuwse koopman Maurits Lijnslager. De lezer volgt zijn leven van de wieg tot het graf en krijgt en passant ook geschiedenis- en cultuurles over de Gouden Eeuw. Maurits fungeert als een rolmodel voor de lezers: hij is godvruchtig, verdraagzaam, vlijtig, moedig, deugdzaam en huiselijk. In deze fictieve hoofdpersoon kwamen alle eigenschappen van de ideale Nederlander samen. Achter die constructie ging een politieke boodschap schuil: het Nederlandse volk moest ervoor waken dat de eigen identiteit niet in de verdrukking zou raken: het moest de historische wortels ervan koesteren en cultiveren. Dat die strekking door de Franse autoriteiten herkend werd, blijkt wel uit het feit dat een herdruk door de Franse autoriteiten in 1812 verboden werd.¹⁵

Na het herstel van de onafhankelijkheid, eind 1813, barstte de feestvreugde los. Tal van dichters bejubelden de herwonnen vrijheid en de terugkeer van erfprins, Willem Frederik. Zijn verheffing tot koning der Nederlanden in 1815 ging eveneens met de nodige lof- en lierzangen gepaard. Koning Willem I dankte op zijn beurt de dichters die in tijden van nood het vaderland trouw waren gebleven: eind 1815 werden zowel Loots als Tollens vanwege hun verdiensten voor het vaderland benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandsche Leeuw. Niet veel later, medio 1816, werd Tollens'inzending bij een prijsvraag voor een nieuw volkslied bekroond. Zijn reputatie als dichter des vaderlands bereikte daarmee een hoogtepunt.

In termen van de theorie van Hroch zou je kunnen zeggen dat Tollens' opmars als nationale volksdichter zich laat situeren in de overgang van fase B naar C. Tijdens de Franse Tijd vertolkte Tollens de gevoelens van

14 Zie over de censuur en het drupproces de inleiding in Helmers, *De Hollandsche natie*, 20-27.

15 Na het herstel van de onafhankelijkheid verscheen in 1814 alsnog een tweede druk. Voor een analyse van deze roman in het perspectief van de nationale identiteitsvorming: Jensen, *De verheerlijking van het verleden*, 181-186.

een volk dat sterk in de verdrukking stond en gaf hij door middel van zijn poëzie gestalte aan wezenlijke kenmerken van de Nederlandse identiteit, zoals strijdvaardigheid, oprechtheid, standvastigheid en huiselijkheid. Daarna werd hij door koning Willem I op een voetstuk gehesen als ware representant van het vaderland. De dichter werd daarmee ook onderdeel van de nationale propagandamachine die het jonge koninkrijk moest gaan schragen. Tollens' symboolwaarde bereikte een hoogtepunt tijdens de feestelijkheden rondom zijn zeventigste verjaardag op 24 september 1850. In het Museum Boymans te Rotterdam werd een borstbeeld van de dichter onthuld en er kwamen zelfs miniatuurbeeldjes in de verkoop – Tollens was toen letterlijk ieders bezit geworden.

Behoud van erfgoed

Terug nu naar Tollens en zijn grafbeeld te Rijswijk. Het monument werd bijna honderdvijftig jaar geleden opgericht om de populaire volksdichter te eren. Het droeg ook bij aan het verhogen van de nationale zelfwaarde: dit standbeeld beklemtoonde de eigenheid en vanzelfsprekende superioriteit van de Nederlandse cultuur.

Het beeld dat onlangs geplaatst is, vervult een geheel andere functie. Het appelleert aan gevoelens van nostalgie: het herinnert aan een tijd en cultuur die niet meer is. Maar er is meer. Ik beschouw het ook als een daad van verzet tegen de slordige omgang met ons letterkundige erfgoed. We zouden wel wat meer aan de 'monumentenzorg' van onze nationale schrijvers mogen doen. En dan bedoel ik niet dat overal in het land nieuwe standbeelden moeten verrijzen om canonieke en vergeten Nederlandse schrijvers te gedenken, maar denk ik aan de steeds geringere aandacht voor literatuur in het onderwijscurriculum en de bezuinigingen op onderzoek en wetenschap. Meer zorg voor de oudere Nederlandse letterkunde, het is geen overbodige luxe.

In een cultuur die zich zo druk maakt over de vraag wat typisch Nederlands is, verdienen schrijvers als Tollens, Helmers, Loots en Loosjes blijvende aandacht. Ze verrijken ons inzicht in vraagstukken over nationalisme, nationale identiteitsvorming en historisch besef, in het verleden én het heden.